

Urmia University

Analysis of the geopolitical components influencing the convergence between Iran and Germany during the first Pahlavi era (1933–1941)

Ehsan Lashgari Tafreshi ¹

1- Department of Geography, Faculty of Humanities, Yazd University, Yazd, Iran

ARTICLE INFO	ABSTRACT
Article type: Research Article Received: 2025/06/02 Accepted: 2025/07/14 pp: 1- 13 Keywords: Convergence; Geopolitics; First Pahlavi; Germany; Iran.	Expansion of economic and political relations between Reza Shah's government and Germany during the Nazi era (1934–1941) was one of the key issues in the foreign policy of the Pahlavi regime. With the rise of the Nazi Party in Germany, the country's liberation from the adverse consequences of World War I and the weakening of the obligations imposed by the Treaty of Versailles were perceived to be contingent upon emphasizing the expansion of Germany's geopolitical influence in strategically significant regions of the world. In this context, economic and political relations between Iran and Nazi Germany increased progressively during this period. Numerous studies have thus far been conducted on the causes of this convergence; however, these studies have rarely addressed the geopolitical imperatives of this convergence arising from the interplay of geo-economic and geo-cultural factors, as well as the strategic considerations related to the geostrategic positioning of Iran and Nazi Germany about one another. This study seeks to examine the causes of the convergence between Reza Shah's regime and Nazi Germany within the framework of classical geopolitics, relying on historical documentation and the presentation of deductive arguments. The study's findings indicate that one of the reasons for this convergence was rooted in Germany's geo-economic interests in securing access to raw materials for its industries and consumer markets beyond Europe. Iran, in turn, utilized this convergence to escape its geostrategic position as a buffer zone between the British and Soviet empires. Moreover, to reinforce this convergence, emphasis on shared cultural elements between Iran and Germany, particularly their perceived common Aryan heritage, was transformed into a geo-cultural construct and actively promoted by both governments.
	Citation: Lashgari Tafreshi, E. (2025). Analysis of the geopolitical components influencing the convergence between Iran and Germany during the first Pahlavi era (1933–1941). <i>Journal of Historical Findings</i>, 2(1), 1-13. © The Author(s). Publisher: Urmia University. DOI: https://doi.org/10.30466/jhf.2025.56238.1040 DOR: https://dorl.net/dor/20.1001.1.30606411.1404.2.1.1.9

Extended Abstract

Introduction

Expansion of economic and political relations between Reza Shah's government and Germany during the Nazi era (1934–1941) was one of the key issues in the foreign policy of the first Pahlavi government. With the rise of the Nazi Party in Germany, the country's liberation from the adverse consequences of World War I and the weakening of the obligations imposed by the Treaty of Versailles were perceived to be contingent upon emphasizing the expansion of Germany's geopolitical influence in strategically significant regions of the world. In this context, economic and political relations between Iran and Nazi Germany increased progressively during this period. This occurred even though, in 1921, senior British military officials and diplomats in Tehran played a central role in bringing Reza Shah to power. Nevertheless, the interplay of Iran's geopolitical factors gradually created a context in which Germany emerged as one of Iran's key European allies. Numerous studies have thus far been conducted on the causes of this convergence; however, these studies have rarely addressed the geopolitical imperatives of this convergence arising from the interplay of geo-economic and geo-cultural factors, as well as the strategic considerations related to the geostrategic positioning of Iran and Nazi Germany about one another.

Material & Methods

This study seeks to examine the causes of the convergence between Reza Shah's regime and Nazi Germany within the framework of classical geopolitics, relying on historical documentation and the presentation of deductive arguments. In this regard, the first step has been to elucidate the concept of classical geopolitics. Subsequently, by examining the convergent policies of Reza Shah's government and Nazi Germany, the geo-economic, geo-strategic, and geo-cultural rationales are

analyzed underlying the formation of these policies.

Results and discussion

One of the fundamental underpinnings of geopolitical action by political actors and governments is the pursuit of access to and influence over transnational geographical regions that can facilitate wealth generation and provide pathways to economic development. Within this framework, the Anglo-Iranian Oil Company, under the 1933 agreement, maintained exclusive rights over the exploration, extraction, and exploitation of Iran's oil resources. A strategic convergence between Nazi Germany and Iran, therefore, had the potential to undermine the United Kingdom's energy security significantly. Accordingly, the strategic convergence between Nazi Germany and Iran enhanced Hitler's competitive capacity in balancing and exerting influence over its European rivals, particularly Britain and the Soviet Union. On the other hand, the expansion of German enterprises and their marketing efforts necessitated access to new markets capable of supporting Germany's industrial development, and Iran was among the promising countries for the absorption of German goods and services. With the development of Germany's geopolitical strategy aimed at securing access to raw materials and consumer markets—initiated during the Wilhelmine era and expanded under Nazism—Iran acquired a renewed geopolitical significance. Through alignment with Germany, Iran sought to navigate a path out of its intermediary position between the two imperial powers: Britain and the Soviet Union. Reza Shah Pahlavi believed that the political and economic might of Nazi Germany, which ostensibly opposed colonial arrangements, offered a faint glimmer of hope for liberation from Russian and British interference. In this regard, Reza Shah Pahlavi specifically attributed Germany's development and progress during the Nazi

era, before the outbreak of World War II, to Hitler's authoritarian leadership. Identifying with the Nazi regime, he sought to realize the conditions for Iran's development without the political participation of social forces in governance. Furthermore, the Nazi Party's abolition of the autonomy of states and autonomous regions within Germany, the suppression of press freedom, the emphasis on national self-sufficiency, and the legitimization of the concept of a pure Aryan race as the superior race were interpreted as being aligned with the nationalism articulated by the Pahlavi government. German media and press undertook extensive propaganda emphasizing the shared Aryan racial heritage of the two nations, culminating in the affirmation of racial unity between Iran and Germany by the late 1930s. In this regard, when German Orientalists classified Iranians as a branch of the Aryan race in certain scholarly works, policymakers of the Pahlavi regime received these conclusions enthusiastically and instrumentalized this notion as a fundamental pillar in constructing a narrative of ethnic affinity with Germany.

Conclusion

Findings of this study suggest that one of the primary drivers of the convergence between Reza Shah's Iran and Nazi Germany lay in Germany's geo-economic interests—specifically, its pursuit of access

to raw materials and consumer markets beyond Europe. Germany's unique geographical position, situated among rival great powers in Europe, necessitated the development of a new geopolitical strategy during the Nazi era. Iran, for its part, leveraged this convergence as a means of redefining its geostrategic role and escaping its traditional status as a buffer zone between the British and Soviet empires. Consequently, between 1933 and 1941, Germany emerged as Iran's leading trade partner, surpassing colonial powers such as Britain and Russia. Furthermore, to consolidate this alignment, both governments actively promoted a geo-cultural narrative emphasizing shared cultural and ethnic elements—particularly the notion of a common Aryan heritage—as a means of reinforcing ideological and political affinity.

Declarations

Funding: This research received no external funding.

Authors' Contribution: The author approved the manuscript's content and agreed on all aspects of the work.

Conflict of Interest: The author declares that he has no conflicts of interest.

Acknowledgements: The author would like to thank the manuscript reviewers whose invaluable feedback improved the quality of the manuscript.

واکاوی مؤلفه‌های ژئوپلیتیک مؤثر بر همگرایی ایران و آلمان در دوره پهلوی اول بین سال‌های ۱۹۳۳ تا ۱۹۴۱ میلادی

احسان لشگری تفرشی^۱

۱- گروه جغرافیا، دانشکده علوم انسانی، دانشگاه یزد، یزد، ایران

چکیده	اطلاعات مقاله
گسترش روابط اقتصادی-سیاسی حکومت پهلوی اول و آلمان در عصر حاکمیت حزب نازی بین سال‌های ۱۹۳۳ تا ۱۹۴۱ یکی از موضوعات مهم سیاست خارجی پهلوی اول بود. با حاکمیت حزب نازی در آلمان؛ رهایی این کشور از پیامدهای ناگوار جنگ جهانی اول و تضعیف مقررات مربوط به عهدنامه صلح ورسای منوط به اهمیت‌دهی به نفوذ آلمان در مناطق مستعد جهان قلمداد گردید. در این راستا مناسبات اقتصادی و سیاسی ایران و آلمان نازی در این دوره به‌صورت فزاینده افزایش یافت. این در حالی بود که در سال ۱۹۲۱ مقامات برجسته نظامی و دیپلمات‌های بریتانیا در تهران نقش اصلی را در به قدرت رساندن پهلوی اول بر عهده داشتند؛ لیکن به‌تدریج آلمان به یکی از متحدین اروپایی ایران بدل گردید. تاکنون مطالعات متعددی در باب علل این همگرایی صورت گرفته است؛ لیکن در این مطالعات کمتر به مقتضیات ژئوپلیتیک این همگرایی حاصل از کنش متقابل مؤلفه‌های ژئواکونومیک، ژئوکالچر و مقتضیات مربوط به جایگاه ژئواستراتژیک ایران و آلمان نازی نسبت به یکدیگر پرداخته شده است. در این پژوهش کوشش گردیده از طریق اتکا به مستندات تاریخی و ارائه براهین قیاسی علل همگرایی پهلوی اول با آلمان نازی موردبررسی قرار گیرد. یافته‌های تحقیق بیانگر آن است که یکی از دلایل این همگرایی حاصل منافع ژئواکونومیک آلمان در جهت دسترسی به مواد اولیه صنایع و بازارهای مصرف در خارج اروپا بود. ضمن اینکه ایران نیز قادر بود تا از طریق این همگرایی راهی جهت خروج از وضعیت ژئواستراتژیک حائل میان دو امپراطوری بریتانیا و شوروی پیدا نماید. ضمن اینکه جهت قوام این همگرایی تأکید بر عناصر مشترک فرهنگی میان ایران و آلمان از جمله اشتراک در نژاد آریایی به امری ژئوکالچر تبدیل گردید و مورد تأکید دو دولت قرار گرفت.	نوع مقاله: مقاله پژوهشی دریافت: ۱۴۰۴/۰۳/۱۲ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۴/۲۳ صص: ۱-۱۳ واژگان کلیدی: همگرایی، ژئوپلیتیک، پهلوی اول، آلمان، ایران.
استناد: لشگری تفرشی، احسان. (۱۴۰۴). واکاوی مؤلفه‌های ژئوپلیتیک مؤثر بر همگرایی ایران و آلمان در دوره پهلوی اول بین سال‌های ۱۹۳۳ تا ۱۹۴۱ میلادی. <i>نشریه یافته‌های تاریخی</i>، ۲(۱)، ۱-۱۳. ناشر: دانشگاه ارومیه. DOI: https://doi.org/10.30466/jhf.2025.56238.1040 DOR: https://dorl.net/dor/20.1001.1.30606411.1404.2.1.1.9 ©نویسندگان	

^۱ نویسنده مسئول: احسان لشگری تفرشی، پست الکترونیکی: lashgari@yazd.ac.ir، تلفن: ۰۹۱۹۶۳۵۱۰۰۸

مقدمه

پس از شکست آلمان در جنگ جهانی اول و در کنگره صلح ورسای فاتحان جنگ جهانی اول؛ آلمان را مقصر اصلی جنگ معرفی و مقرر نمودند که این کشور خسارات و غرامت‌های حاصل از جنگ را به کشورهای متفق بپردازد. کل مبلغ غرامت تعیین شده ۶۶۰۰ میلیون لیره تعیین و مقرر گردید آلمان در زمان مقرر اقساط این غرامت را بپردازد (تبروک، ۱۴۰۱: ۷۳). عدم تناسب میزان غرامت با توان اقتصادی آلمان سبب ظهور تورم فزاینده در این کشور در سال‌های بعد از جنگ جهانی اول گردید. به‌گونه‌ای که در اثر این تورم نارضایتی، بزهکاری و مفساد اجتماعی این کشور را فراگرفت. به‌طور کلی معاهده ورسای موجب جدایی ۱۳ درصد قلمرو سرزمینی آلمان، ۱۰ درصد جمعیت، ۷۵ درصد کارخانه‌های فولاد و ۲۵ درصد معادن زغال‌سنگ این کشور گردید. ضمن اینکه میزان نفرات ارتش آلمان را صد هزار نفر تعیین نمود که بسیار کمتر میزان نفرات ارتش پیش از جنگ جهانی دوم بود (شایرر، ۱۴۰۲: ۵۴).

از سوی دیگر عدم ثبات سیاسی و سقوط پی‌درپی دولت‌های ائتلافی در این کشور افکار عمومی را مستعد حمایت از احزاب اقتدارگرا نمود. ضمن اینکه رکود اقتصادی جهان در میان سال‌های ۱۹۲۹ تا ۱۹۳۳ میلادی نیز نقش مهمی در روی کار آمدن حزب نازی داشت. ضمن اینکه اگرچه آلمان در جنگ جهانی اول شکست‌خورده بود؛ لیکن برخلاف امپراتوری عثمانی به‌طور کامل تجزیه نشده بود و همچنان زمینه سیاسی در این کشور جهت بازسازی وجود داشت. در این راستا حزب نازی با ترویج ایده‌های نظیر رهبری مقتدر، ملت واحد، ایدئولوژی منسجم و نژاد برتر درصدد بود با تشکیل دولت؛ آلمان را از تبعات ناعادلانه معاهده ورسای رهایی دهد (تیلور، ۱۳۶۲: ۱۱۹).

این حزب موفق گردید در سال ۱۹۳۳ م. قدرت را به‌طور کامل در آلمان به رهبری هیتلر به دست گیرد. با توجه به اراده سیاسی هیتلر و حزب نازی جهت رهایی آلمان از محدودیت‌های عهدنامه صلح ورسای و نظر به اینکه همکاری اقتصادی آلمان و قدرت‌های اروپایی پس از جنگ جهانی اول در محدودیت قرار داشت؛ در نتیجه نفوذ به مناطق ژئوپلیتیک بالکان، ترکیه و از جمله ایران و خلیج فارس برای آن‌ها دارای اهمیت گردید. با حاکمیت حزب نازی در آلمان و تحت تأثیر اندیشمندانی همچون «هاوس هوفر» رهایی آلمان از پیامدهای ناگوار جنگ جهانی اول و تضعیف تعهدات مربوط به عهدنامه صلح ورسای منوط به اهمیت‌دهی به نفوذ آلمان در مناطق مهم ژئوپلیتیک قلمداد گردید (نوربخش و احمدی، ۱۴۰۰: ۱۴۹) و از جمله مناسبات اقتصادی و سیاسی ایران و آلمان نازی در این دوره به‌صورت فزاینده افزایش یافت. علی‌رغم اینکه روابط پهلوی اول و آلمان در مقطع زمانی ۱۹۲۵ تا ۱۹۳۳ میلادی و در دوران جمهوری وایمار نیز گسترش یافته بود؛ لیکن فعالیت کمونیست‌های ایرانی حاضر در آلمان و در دوره جمهوری وایمار سبب ممانعت از توسعه روابط ایران و آلمان گردیده بود. با به قدرت رسیدن حزب نازی؛ فعالیت ایرانیان کمونیست در آلمان متوقف و این کشور به‌تدریج به متحد اصلی دولت پهلوی اول بدل گردید. این در حالی بود که در سال ۱۹۲۱ میلادی مقامات برجسته نظامی و دیپلمات‌های بریتانیا در تهران نقش اصلی را در به قدرت رساندن پهلوی اول بر عهده داشتند؛ لیکن برآیند مولفه‌های ژئوپلیتیک ایران چنان زمینه‌ای را فراهم نموده بود که به‌تدریج آلمان به یکی از متحدین اروپایی ایران بدل گردد.

در برخی از مستندات علمی صرفاً این همگرایی را حاصل نیازمندی ژئوپلیتیک آلمان به ایران در جهت دسترسی به مواد خام و توان ایجاد اختلال در تأمین منابع نفتی بریتانیا دانسته‌اند (پیرا، ۱۳۷۹: ۸۷). برخی دیگر نیز این همگرایی را حاصل کوشش پهلوی اول جهت متوازن‌سازی سیاست خارجی ایران و تلاش آن‌ها جهت خروج ایران از تسلط دوجانبه بریتانیا و شوروی از طریق اتکا به نیروی سوم آلمان می‌دانستند (رفیع و عباس زاده، ۱۳۹۷: ۱۳۷). پاره‌ای از روشنفکران و سیاستمداران دوره پهلوی اول نیز با خوانش از جایگاه آلمان نازی به‌مثابه قدرت غیر استعماری؛ ایدئولوژی نازیسم را گفتمانی در جهت مقابله با امپریالیسم بازنمایی می‌نمودند. به‌طوری‌که معتقد بودند ملل جهان سوم با همگرایی و اتکا به این قدرت نوظهور قادر هستند از یوغ استعمار و امپریالیسم خارج شوند (عابدی و همکاران، ۱۳۹۰: ۱۶۰). در برخی از مستندات نیز هراس دولت پهلوی اول از گسترش کمونیسم و خصومت فزاینده نازی‌ها نسبت به کمونیست‌های انترناسیونالیست را عامل مؤثر در توسعه مناسبات سیاسی و اقتصادی ایران و آلمان در این دوره قلمداد می‌نمایند (آریان‌فر، ۱۴۰۲: ۱۲۸).

این در حالی است که در این مطالعات کمتر به چگونگی عملکرد توأمان مؤلفه‌های ژئواستراتژیک، ژئواکونومیک و ژئوکالچر در همگرایی ایران و آلمان تمرکز گردیده است. این مؤلفه‌های ژئوپلیتیک در کنش رابطه‌مند با یکدیگر دارای کارکردی پویا بوده و توان تبیین علل همگرایی حکومت پهلوی اول و آلمان نازی بین سال‌های ۱۹۳۳ تا ۱۹۴۱ میلادی را دارا می‌باشند. در این راستا در این پژوهش کوشش گردیده در چارچوب دیدگاه ژئوپلیتیک کلاسیک و با استفاده از منابع اسنادی و کتابخانه‌ای و از طریق شیوه تحلیل استنتاجی و ارائه براهین قیاسی علل همگرایی پهلوی اول با دولت آلمان نازی در این مقطع زمانی تحلیل گردد.

چارچوب نظری

مفهوم همگرایی در ژئوپلیتیک کلاسیک

کوشش در جهت افزایش قدرت ملی کشور با اتکا به ابزارهای جغرافیایی در صحنه نظام بین‌الملل می‌تواند در مناسبات میان دولت‌ها در قالب نفوذ، تعامل، همگرایی، واگرایی و حتی تصرف بخشی یا تمام قلمرو سیاسی کشور دیگر متجلی نماید (حافظنیا و کاویانی‌راد، ۱۳۹۳: ۱۹۱). همگرایی وضعیتی در روابط بین‌الملل است که دولت‌ها از حاکمیت و توانایی خویش در تدبیر مستقل سیاست خارجی صرف‌نظر نموده و در تصمیم‌گیری مشترک با سایر کشورها در سیاست خارجی به‌صورت هم‌افزا عمل می‌نمایند و حتی این همگرایی میان دو یا چند کشور گاهی به‌مثابه یک فرایند سیاسی می‌تواند در قالب یک اتحادیه یا سازمان منطقه‌ای بروز یابد (کاظمی، ۱۳۷۰: ۳۶). این در حالی است که بخش مهمی از این اشکال کنش سیاسی میان دولت‌ها حاصل اقتضات محیطی و انسانی قلمرو سرزمینی آن‌ها در مقاطع مختلف تاریخی می‌باشد (Wu, 2018: 788) و روابط و مناسبات میان آن‌ها زمانی بار ژئوپلیتیک می‌یابد که در آن دولت‌ها از مؤلفه‌های جغرافیایی در جهت رسیدن به اهداف خود استفاده نمایند.

در این راستا مطالعات ژئوپلیتیک کلاسیک در چارچوب دیدگاه رئالیستی همواره معطوف به شناخت عوامل مادی مؤثر بر کنش ژئوپلیتیکی دولت‌ها است که در قالب همگرایی و یا واگرایی، رقابت و یا حتی جنگ میان آن‌ها نمود یابد (Johnstone, 1991: 168-136). در این دیدگاه سرشت بنیادین روابط بین‌الملل در گذر هزاره‌ها دگرگون نشده است و روابط دولت‌ها مؤید کشمکش در جهت کسب ثروت و قدرت می‌باشد. در این دیدگاه ژئوپلیتیک به مطالعه و پیشنهاد راه‌کارهایی می‌پردازد که با توسل به عوامل قدرت‌آفرین و دفع عوامل تهدیدزا تحصیل قدرت از قلمروهای سیاسی برای حکومت‌ها و واحدهای سیاسی امکان‌پذیر گردد. در این چارچوب نظری برچسب «کلاسیک» درصدد متمایزسازی ژئوپلیتیک از دیدگاه سنتی و همچنین انتقادی می‌باشد. چراکه ژئوپلیتیک سنتی غالباً بر جمع‌آوری داده‌ها و تطبیق آن‌ها با نظریات عینی در مقیاس جهانی و میان کشورهای بزرگ تأکید دارد. ژئوپلیتیک انتقادی نیز غالباً بروی ساخت شکنی سیاست‌ها و چگونگی فرایند تصمیم‌گیری سیاستمداران و اثرات گفتمان‌ها در کنش‌های ژئوپلیتیک می‌پردازد. درحالی‌که ژئوپلیتیک کلاسیک علاوه بر به رسمیت شناختن رئالیسم بر مطالعه مؤلفه‌های اقتصادی، سیاسی و فرهنگی کشورها در مقطع زمانی خاص و اثر آن در روابط میان کشورها و پیامدهای ژئوپلیتیکی آن در ایجاد موازنه، همکاری، اتحاد، رقابت و حتی جنگ می‌پردازد (کلی، ۱۴۰۲: ۸-۹). به بیان دیگر علی‌رغم اینکه ماهیت هستی‌شناختی ژئوپلیتیک کلاسیک نیز مبتنی بر دسترسی به قدرت بیشتر قرار دارد؛ لیکن کارکرد مجموعه‌ای از مؤلفه‌های اقتصادی، امنیتی و فرهنگی در ارتباط با دیگر کشورها دارای پیامد فضایی بوده و یکتاگونگی سرنوشت ژئوپلیتیکی کشورها را رقم خواهد زد (لشگری تفرشی، ۱۴۰۳: ۹۰). از این رو روابط و کنش‌های ژئوپلیتیک متناسب با الگوی کنش متقابل نیروهای اجتماعی-سیاسی اشکال نوینی به خود می‌گیرد و در نتیجه مطالعه آن‌ها نیازمند پیکربندی این مؤلفه‌ها در زمینه اجتماعی-تاریخی آن‌ها می‌باشد. این پیکربندی به معنای وابستگی متقابل میان عناصر در یک مجموعه منسجم و به‌هم‌پیوسته در جهت دستیابی به اهداف مادی می‌باشد.

از منظر ژئوپلیتیک کلاسیک دولت‌ها برای تصرف فرصت‌ها و دفع تهدیدات در فضاهای جغرافیایی به رقابت پرداخته و سعی می‌نمایند نفوذ خود را در فضای قدرت آفرین توسعه داده و این‌گونه فضاها را به قلمرو اعمال اراده خود بیافزایند و برعکس رقبا را از این فضاها بیرون برانند (حافظنیا، ۱۳۸۵: ۲۵). چرا که افزایش ثروت دولت‌ها نیازمند ارتقای نفوذ آن‌ها در سطح روابط بین‌الملل می‌باشد و این افزایش گسترش نفوذ می‌تواند در قالب همگرایی ظاهر گردد. در این راستا کنش سیاسی یک کشور در شکل همگرایی با کشور و یا کشورهای دیگر متأثر از چگونگی تلاش این دولت در جهت کسب قدرت اقتصادی و سیاسی بیشتر و برقراری موازنه قوا با رقبای خود متأثر از مقتضیات جغرافیایی می‌باشد (قوام، ۱۳۸۴: ۱۱۲).

این در حالی است که در جهت قوام همگرایی میان کشورها عوامل انسانی همچون تأکید بر فرهنگ، ارزش‌ها و یافتن زمینه‌های تاریخی مشترک می‌تواند بار سیاسی به خود گرفته و مورد تأکید قرار گیرد. به بیان دیگر از آنجایی که کوشش دولت‌ها در رقابت بر سر کنترل فضا علاوه بر عوامل محیطی، موقعیت و منابع مادی به عوامل انسانی نیز وابسته می‌باشد و در نتیجه به ژئوپلیتیک ماهیتی تاریخی می‌بخشد. از این رو در چارچوب ژئوپلیتیک کلاسیک کارکرد مؤلفه‌های قلمروگستری^۱ در طول زمان می‌تواند متناسب با چگونگی احراز بار سیاسی عناصر اجتماعی- اقتصادی تحول یابد و از این رو هر کدام از تحلیل ژئوپلیتیکی همگرایی در پاسخ به شرایط تاریخی زمان خود بوده است (Zhiding & Dadao, 2016: 1770)؛ بنابراین روابط ژئوپلیتیک از جمله مبتنی بر همگرایی؛ متناسب با الگوی کنش متقابل دولت‌ها اشکال نوینی به خود می‌گیرد و مطالعه آن‌ها نیازمند پیکربندی این مؤلفه‌ها در زمینه اجتماعی- تاریخی آن‌ها می‌باشد. نتیجه حاصل از مطالعات مؤید کشف نظم حاکم بر کنش‌ها و روابط ژئوپلیتیکی در محدوده زمانی- فضایی مشخص می‌باشد (Filint, 2007: 13). این نگاه ویژه‌نگر نه به معنای تفسیر ذهنی و یا گفتمانی الگوهای قلمروخواهی و قلمروگستری کشورها بلکه درصدد به رسمیت شناختن اقتضائات موزائیک گونه آن می‌باشد. بدین سان از تقلیل مطالعات ژئوپلیتیک به اجزاء صرف ذهنی اجتناب گردیده و تلاش می‌گردد ماهیت درهم تافته، زنده و اجتماعی یک نظام کنش ژئوپلیتیکی شناسایی گردد (بهرامی جاف و همکاران، ۱۴۰۲: ۲۲۷).

نقش آفرینی ژئوپلیتیکی نفت ایران در همگرایی پهلوی اول و آلمان نازی

یکی از زیربناهای کنش ژئوپلیتیکی بازیگران سیاسی و حکومت‌ها تلاش برای دستیابی و نفوذ به مناطق جغرافیایی فرامرزی است که زمینه‌ساز تولید ثروت و دسترسی به فرایند توسعه اقتصادی باشد. از جمله در ایران می‌توانست دسترسی آن‌ها را به منابع نفتی ایران و خلیج فارس تسهیل کند. با کشف نفت در ایران در دوره قاجاریه؛ ذخایر نفتی خوزستان برای بریتانیا به مسئله‌ای حیاتی تبدیل شد و بهره‌برداری دولت‌های متخاصم از این امتیاز می‌توانست موازنه قوا را تغییر بدهد (برناه و خلیلی، ۱۳۹۲: ۵۵)، از جمله برای بریتانیا برنامه کشتی‌سازی آلمان به شدت آزاردهنده بود و به ناگزیر بریتانیا مجبور شد که جهت ارتقاء تکنولوژی دریانوردی و توان عملیاتی کشتی‌ها؛ سوخت آن‌ها را از زغال سنگ به نفت تغییر دهد. این در حالی بود که بریتانیا دارای ذخایر کافی زغال سنگ بود؛ لیکن نفت را می‌بایست از خارج از این کشور وارد می‌نمود. تغییر الگوی سوخت موتورهای بخار از زغال سنگ به نفت منجر به تحول مهم در ژئوپلیتیک انرژی دنیا گردید و سبب ارتقای اهمیت مناطق دارنده نفت در دنیا شد (اتابکی، ۱۳۸۷: ۱۲۲).

این در حالی بود که شرکت نفت ایران و انگلیس بر اساس قرارداد ۱۹۳۳ میلادی اکتشاف، استخراج و بهره‌برداری از منابع نفت ایران را در دست داشت و همگرایی آلمان نازی با ایران می‌توانست امنیت انرژی بریتانیا را به مخاطره اندازد. در همین اثنا در آوریل ۱۹۴۰ میلادی کودتایی در عراق اتفاق افتاده بود که بلافاصله مورد حمایت آلمان قرار گرفت. در این مقطع زمانی ناسیونالیست‌های عرب در عراق درصدد بودند با گرتة برداری از نقش بیسمارک در متحد نمودن اقوام آلمانی زمینه انسجام ملی در عراق را فراهم نمایند (خاکرند و یداللهی، ۱۳۹۸: ۵۴). هیتلر اقدامات جنبش عرب در عراق را در جهت استقلال این کشور و مبارزه با استعمار بریتانیا مورد استقبال قرار داد و این مسئله بریتانیا را نگران نفوذ آلمان به سایر منابع نفتی خاورمیانه نمود. در نظر بریتانیا نفوذ آلمان بر ایران می‌توانست در مسیر صادرات نفت خلیج فارس اختلال ایجاد کند. ضمن اینکه امکان بروز خرابکاری در صنایع و تأسیسات نفت ایران توسط آلمانی‌ها و حتی تهدید منابع فسیلی خاورمیانه قادر بود قدرت اقتصادی و نظامی بریتانیا را تحت مخاطره قرار دهد. از این رو اهمیت دسترسی آلمان نازی به خلیج فارس صرفاً به دلیل دسترسی به منابع فسیلی و معدنی نبود بلکه موجب ارتقای توان رقابت این امپراتوری در کنترل رقبای اروپایی همچون بریتانیا و شوروی می‌گردید. به بیان دیگر حضور مقتدرانه نیروی دریایی بریتانیا در خلیج فارس سبب می‌گردید که آلمان نازی؛ ایران را به مثابه گلوگاه ایجاد خلل در سیاست ژئوپلیتیک بریتانیا در خلیج فارس تصور نماید.

این در حالی بود که اوضاع نامساعد اقتصاد آلمان پس از جنگ جهانی اول می‌توانست زمینه‌ساز خطر گسترش اندیشه‌های کمونیستی در این کشور و سایر کشورهای ورشکسته اروپایی باشد. ضمن اینکه تأمین بخشی از مواد خام مورد نیاز آلمان توسط ایران می‌توانست هندوستان را از تعرض آلمان مصون داشته و زمینه‌ساز ایجاد توانایی اقتصادی برای این کشور جهت پرداخت غرامت‌های جنگ

جهانی اول باشد. از این رو علی‌رغم اینکه همگرایی پهلوی اول و حزب نازی قادر بود که امنیت دسترسی بریتانیا به نفت جنوب ایران را در معرض مخاطره قرار دهد؛ لیکن بریتانیا به این همگرایی فزاینده با دیده اغماض می‌نگریست. به گونه‌ای که تا پیش از شروع جنگ جهانی دوم در صدد قطع همکاری‌های ایران و آلمان برنیامد و نوعی سیاست بی‌طرفی را اتخاذ نمود. دولتمردان بریتانیا در این مقطع زمانی معتقد بودند حزب نازی به همان اندازه که با ایدئولوژی کمونیسم مخالف بود با ایدئولوژی لیبرال سرمایه‌داری نیز عناد و دشمنی داشت (وینسنت، ۱۳۸۶: ۲۱۷)؛ لیکن جدیت نازیسم در مواجهه با ایدئولوژی کمونیسم موجب می‌گردید که در جهت جلوگیری از گسترش کمونیسم به اروپا و خاورمیانه و به‌ویژه ممانعت از بروز تهدید امنیت شوروی نسبت به نفت ایران مؤثر باشد.

ژئوپلیتیک حمل‌ونقل و پیامد آن بر همگرایی ایران و آلمان نازی در عصر پهلوی اول

یکی از نقاط ضعف ژئوپلیتیک آلمان پس از جنگ جهانی اول با توجه به کاهش محدوده سرزمینی و عدم وجود مستعمرات فقدان دسترسی مناسب به مواد اولیه و بازارهای مصرف بود که این کشور را نسبت به سایر کشورهای رقیب در اروپا در موقعیت ضعیف‌تری قرار می‌داد. به‌طوری‌که دولت‌های متفق علاوه بر بازپس‌گیری مستعمرات آلمان در جهان؛ اراضی وسیعی از این کشور را به فرانسه و لهستان الحاق نمودند. در خاورمیانه نیز بخش بزرگی از سرزمین‌های عثمانی در قالب قیمومیت به بریتانیا و فرانسه واگذار گردیده بود (الهی، ۱۳۶۸: ۵۶). بدین ترتیب دسترسی آلمان از مسیر خشکی جهت حمل‌ونقل و تجارت با ممالک خاورمیانه محدود گردید. از این رو تسلط بر مسیرهای ارتباطی و به کار گرفتن محورهای مواصلاتی جهت تسریع در حمل‌ونقل و تجارت آلمان در دوره حاکمیت حزب نازی از اهمیت بسزایی برخوردار بود و بر این مبنای حمل‌ونقل به یکی از مهم‌ترین موضوعات موردتوجه آلمان نازی در ایران قرار گرفته بود.

از سوی دیگر بازاریابی و افزایش فروش شرکت‌های آلمانی نیازمند دستیابی به بازارهای جدیدی بود که قادر باشد به توسعه صنعتی آلمان یاری رساند و ایران از جمله کشورهای مستعد جهت جذب کالاها و خدمات شرکت‌های آلمانی بود. در این راستا در اواسط دهه ۱۹۳۰ میلادی قراردادی میان ایران و شرکت‌های آلمان منعقد گردید و بر اساس آن ایران قادر شد بخشی از طراحی خطوط ریلی، لوکوموتیو و واگن‌های موردنیاز خود را از کارخانه‌های آلمانی وارد نماید و محصلان ایرانی را برای فراگیری امور فنی راه‌آهن به آلمان اعزام نماید (رفیع و عباس‌زاده، ۱۳۹۷: ۱۳۹). به‌طور کلی از سال ۱۸۹۸ میلادی که ویلهلم دوم امپراتور آلمان به عثمانی سفر کرد، موضوع ساخت راه‌آهن از آلمان به بغداد و خلیج فارس جهت غلبه بر تنگنای دسترسی آلمان در مقایسه با سایر رقبای اروپایی مطرح بود و آلمان همواره در صدد استفاده از مسیرهای مختلف جهت تنوع‌بخشی دسترسی خود به بازارهای هدف بود. با به قدرت رسیدن حزب نازی علاوه بر طرح آلمان جهت گسترش خطوط ریلی، توسعه تجارت دریایی و کشتیرانی با ایران نیز موردنظر قرار گرفت و پیش از جنگ جهانی دوم چندین مسیر حمل‌ونقل دریایی از جمله مسیر هامبورگ - خرمشهر میان ایران و آلمان فعال گردیده بود (پیرا، ۱۳۷۹: ۲۰۱-۲۰۰). بین سال‌های ۱۹۲۵ تا سال ۱۹۳۲ میلادی همه خطوط هوایی ایران در اختیار شرکت یونکرس^۱ قرار داشت و پس از آن نیز تا سال ۱۹۳۵ امور هوایی به شرکت لوفت هانزا واگذار گردید و همچنین خط هوایی تهران - برلین راه‌اندازی گردید (نورائی و ملک، ۱۳۹۴: ۱۰۰). از سوی دیگر حزب نازی در صدد بود علاوه بر تأمین دسترسی افزون‌تر به مواد اولیه از طریق همگرایی با ایران به مستعمرات بریتانیا و مرزهای اتحاد جماهیر شوروی دسترسی بیشتری داشته باشند. به‌طوری‌که از طریق ایران می‌توانست با کنترل بریتانیا بر نفت ایران و جاه‌طلبی‌های ارضی شوروی مقابله نماید. این صفت‌بندی ژئوپلیتیک قادر بود با تضعیف قدرت رقبای آلمان در خاورمیانه سلطه جهانی آن‌ها را تضعیف نماید.

همگرایی پهلوی اول با آلمان در جهت خروج ایران از موقعیت ژئواستراتژیک حائل میان بریتانیا و شوروی

در نیمه دوم قرن نوزدهم موقعیت ایران بین هند بریتانیا و روسیه آن را به یک حائل استراتژیک تبدیل کرده است که به‌مثابه ابزاری در رقابت‌های ژئواستراتژیک بریتانیا و روسیه مورد بهره‌برداری قرار می‌گرفت. سیاست روسیه در جهت دستیابی به آب‌های گرم و دریاهای آزاد و همچنین استراتژی بریتانیا در جهت حفاظت از هندوستان سبب بروز تعارض منافع و رقابت‌های ژئوپلیتیکی این دو

قدرت استعماری در ایران گردیده بود. با شکل‌گیری سیاست ژئوپلیتیکی آلمان جهت دسترسی به مواد اولیه و بازارهای مصرف که از دوره ویلهلم دوم آغاز و در عصر نازیسم گسترش یافته بود؛ ایران قابلیت نوین ژئوپلیتیکی یافته بود تا با همگرایی با آلمان راهی جهت خروج از وضعیت حائل میان دو امپراتوری بریتانیا و شوروی را پیدا نماید.

تصور پهلوی اول بر آن بود که اقتدار سیاسی-اقتصادی آلمان نازی که در ظاهر مخالف مناسبات استعماری بود، کورسوی امیدی را برای رهایی از دخالت‌های روسیه و بریتانیا فراهم می‌آورد. پهلوی اول از منظر شخصی نیز نسبت به شوروی و بریتانیا خوش‌بین نبود و با پیگیری روند توسعه طلبی آلمان نازی؛ ادعای آنان در مبارزه مشترک علیه امپریالیسم و کمونیسم را فرصتی جهت رهایی از مداخلات سیاسی بریتانیا و شوروی تصور و آلمان نازی را فاقد دیدگاه استعماری محسوب می‌نمود. از سوی دیگر آلمان بر خلاف بریتانیا و شوروی هیچ‌گونه مجاورت جغرافیایی با ایران نداشت و از این جهت گسترش تجارت با آلمان نمی‌توانست پیامدهای منفی ژئواستراتژیک برای ایران به همراه داشته باشد.

بر این مبنا استقلال طلبی تدریجی ایران از بریتانیا در قالب تصمیماتی همچون الغای کاپیتولاسیون، برکناری مستشاران بریتانیایی و انحلال پلیس جنوب و همچنین لغو یک‌جانبه قرارداد انحصاری بهره‌برداری از نفت ایران به‌وسیله کمپانی دارسی بریتانیا و تلاش برای کسب سهم افزون‌تر از عواید نفت، موجب تضعیف منافع اقتصادی بریتانیا در ایران گردید (غنی، ۱۳۸۰: ۲۳۹). از سوی دیگر در چند ساله منتهی به جنگ جهانی دوم، مجموعه‌ای از سیاست‌ها و اقدامات پهلوی اول از جمله تعقیب اعضای جنبش کمونیستی و منع فعالیت‌های سیاسی آنان و همچنین درخواست ایران مبنی بر اعطای امتیاز نفت دریای خزر به این کشور و متعاقباً اخراج ایرانیان مقیم شوروی در سال ۱۹۳۹ میلادی روابط ایران و شوروی را نیز تیره نمود (طاهراحمدی، ۱۳۸۴: ۴۸). به‌ویژه قانون «منع فعالیت‌های کمونیستی» که در سال ۱۳۱۰ به تصویب مجلس ایران رسیده بود؛ سوء تفاهات پهلوی اول و شوروی را افزایش داده بود (Sicker, 1998: 48). ضمن اینکه علی‌رغم تعدیل سیاست‌های استعماری رژیم تزاری روسیه در ایران بعد از انقلاب کمونیستی و در طی قرارداد ۱۹۲۱ میلادی لیکن روابط اقتصادی ایران و شوروی به دلیل انقلاب کمونیستی روسیه کاهش یافته بود. در این مقطع زمانی ایالات متحده آمریکا به جهت قانون مصوب کنگره در سال ۱۹۳۶ میلادی سیاست عدم‌مداخله را در پیش گرفته بود (فوتن، ۱۳۹۶: ۹۵) و فرانسه نیز به دلیل مشکلات ناشی از سرزمین‌های تحت قیمومیت این کشور در خاورمیانه متشکل از سوریه و لبنان تمایل چندانی به همگرایی با ایران نداشت. در نتیجه آلمان تنها گزینه ایران جهت خروج از وضعیت حائل بود.

جدول ۱- میزان افزایش تجارت خارجی ایران و آلمان در سال‌های ۱۳۱۱-۱۳۲۰

سال	۱۳۱۱	۱۳۱۲	۱۳۱۳	۱۳۱۴	۱۳۱۵	۱۳۱۶	۱۳۱۷	۱۳۱۸	۱۳۱۹	۱۳۲۰
واردات از آلمان	۸٪	۱۰٪	۹٪	۱۵٪	۲۲٪	۲۷٪	۳۸٪	۲۶٪	۴۳٪	۲۴٪
صادرات به آلمان	۸٪	۱۴٪	۹٪	۱۳٪	۲۰٪	۳۰٪	۴۴٪	۴۹٪	۴۸٪	۲۱٪

(منبع: پیرا، ۱۳۷۹: ۲۶۷)

رشد فزاینده مبادلات تجاری ایران و آلمان علاوه بر آنکه حاصل اراده سیاسی ایران جهت خروج از وضعیت حائل بود؛ لیکن کاهش سرمایه‌گذاری بریتانیا در ایران پس از جنگ جهانی اول به‌ویژه در صنایع غیرنفتی نیز این فرایند را تسریع نمود. این مسئله موجب حضور پررنگ شرکت‌های آلمانی در صنایع ایران و کمک آلمان به تأسیس بانک ملی و هنرستان صنعتی در ایران شد. میزان تجارت بریتانیا با ایران در سال ۱۹۳۰ میلادی پنج برابر تجارت آلمان با ایران بود؛ لیکن در سال ۱۹۴۰ میلادی حجم تجارت ایران و آلمان به حدود ۴۵ درصد کل تجارت خارجی ایران و صادرات آلمان به ایران به پنج برابر ابتدای دوره پهلوی اول بالغ گردیده بود (ازغندی، ۱۳۸۷: ۷۸). دولت آلمان در مقابل کالاهای صادراتی ایران از قبیل پنبه، چرم، برنج، جو، قالی، خشکبار، طلا و نقره؛ ماشین‌آلات صنعتی و خدمات فنی به ایران صادر می‌کرد و به دنبال آن تعداد مستشاران اقتصادی و فنی آلمان در ایران افزایش یافت. این کشور ضمن مشارکت در ساخت کارخانه‌های نساجی، سیمان، شیشه و کاغذ قادر گردید امتیاز اکتشاف و بهره‌برداری از معادن را نیز به دست آورد (کاژانوف، ۱۳۹۴: ۱۲۷). در اواخر دهه ۱۹۳۰ میلادی از میان ۹ کارخانه در دست احداث پارچه‌بافی در جنوب ایران، ۶ کارخانه توسط آلمان طراحی و در دست اجرا بود و این کشور به‌تنهایی ۵۵ درصد ماشین‌آلات موردنیاز صنایع نساجی

ایران را تأمین می‌نمود. حتی بخشی از توسعه صنایع نظامی و ایجاد کارخانه‌های ساخت سلاح سبک به شرکت‌های آلمانی واگذار شد و از سال ۱۹۳۳ میلادی تجارت تسلیحاتی ایران و آلمان افزایش یافت. از جمله هارتمن^۱ مستشار نظامی آلمان برنامه استخراج معادن جهت دسترسی به مواد اولیه صنایع مادر در بخش نظامی را طراحی کرد (امینی، ۱۳۸۸: ۲۷۷). پهلوی اول به تسلیحات آلمانی جهت تجهیز ارتش ایران و به‌ویژه به استفاده از آن‌ها جهت سرکوب شورش‌های عشایری نیاز داشت. در نقطه مقابل دولت‌های بریتانیا و شوروی در فروش تسلیحات نظامی به ایران بسیار محتاط بودند و این مسئله موجب همگرایی افزون‌تر میان ایران و آلمان گردید. همچنین دولت ایتالیا نیز که متحد آلمان به شمار می‌رفت با توصیه آلمان چندین کشتی نظامی به ایران فروخت و نقش مهمی در تقویت نیروی دریایی ارتش ایران داشت (مهدوی، ۱۳۸۹: ۳۹۸).

از سوی دیگر در سال ۱۹۲۸ میلادی بعد از استعفای میلسپو^۲ مستشار اقتصادی آمریکا در ایران، اداره بانک ملی و امور اقتصادی به لیندن بلات^۳ از اقتصاددانان آلمانی واگذار گردید و امتیاز نشر اسکناس از بانک شاهنشاهی که در حقیقت یک مؤسسه تحت نظارت بریتانیا بود، به بانک ملی و تحت نظارت آلمان منتقل گردید (لنچافسکی، ۱۳۸۱: ۱۷۵). آلمان بین سال‌های ۱۹۳۸ تا ۱۹۴۱ میلادی انحصار فروش محصولات صنعتی، نظامی، دارویی و الکترونیکی را در اختیار داشت و در مقابل دولت ایران نیز حدود ۶۰ درصد پنبه موردنیاز آلمان را تأمین می‌کرد (پالمر، ۱۳۸۹: ۱۳۵۲) و آلمان در قبال خرید اقلام کشاورزی، ماشین‌آلات و خدمات فنی در اختیار ایران می‌نهاد. روابط تجاری دو کشور به‌گونه‌ای توسعه‌یافته بود که در وزارت دارایی ایران یک اداره مختلط ایرانی و آلمانی جهت هماهنگی بازرگانی دو کشور تشکیل یافته بود و در سال ۱۹۳۹ میلادی مدیران آلمانی نقش مهمی در اداره شبکه تلفن، تلگراف و نیروگاه‌های تولید برق ایران را دارا بودند (باست، ۱۴۰۰: ۲۱۳).

به‌ویژه انعقاد موافقت‌نامه بازرگانی تهاتری بین ایران و آلمان که در سال ۱۹۳۵ میلادی به دلیل وجود رکود جهانی شکل گرفت؛ سبب کاهش تأثیر کمبود ارز در مبادلات تجاری دو طرف گردید و برای آلمان نیز دسترسی به مواد اولیه موردنیاز صنایع این کشور از ایران را تسریع نمود و به هم‌تکمیلی افزون‌تر اقتصاد ایران و آلمان ثبات بخشید. آلمان تخصص فنی، پروژه‌های زیربنایی و مشارکت‌های تجاری را ارائه کرد که ایران را قادر می‌ساخت تا اقتصاد خود را متنوع کند و متقابلاً دسترسی به موقعیت ژئوپلیتیک و مواد خام ایران از اهداف سیاسی و اقتصادی نازی‌ها در همگرایی ژئوپلیتیک با ایران بود. ضمن اینکه این الگوی تبادل تجاری میان آلمان و ایران مشتمل بر مشارکت در مالکیت منابع و مواد خام موجود در ایران نبود. درحالی‌که شوروی در قرار داد شیلات یا بریتانیا در موضوع نفت در مالکیت منابع ایران سهم داشته و شکلی از مناسبات بازرگانی عصر استعمار را تداعی می‌نمودند. از این رو این الگوی مبادله تجاری نیز توانست به تمایز آفرینی پهلوی اول از آلمان نازی در مقایسه با بریتانیا و شوروی یاری رساند.

همگرایی ژئوپلیتیکی پهلوی اول و آلمانی نازی حاصل از تجانس انگاری ناسیونالیسم آریایی

پیش از تکوین دولت مطلقه در ایران عصر پهلوی اول ساخت قدرت در دوره قاجاریه بر پایه تکثیر و پراکندگی منابع قدرت قرار داشت و به‌رغم آنکه شیوه اعمال قدرت، استبدادی و خودکامه به نظر می‌رسید، لیکن ساخت قدرت نامتمرکز و ملوک‌الطوایفی بود. حکومت پهلوی اول در جهت وحدت‌آفرینی و تحقق یگانگی میان هویت‌های ایلی، طایفه‌ای، منطقه‌ای و ساخت هویت ملی؛ مجموعه‌ای از مؤلفه‌ها از جمله اتکا به خوانش فراگیر از تاریخ ایران باستان، ترویج زبان فارسی به‌مثابه زبان معیار و به‌ویژه تأکید بر رهبری کاریزماتیک شاه را به‌عنوان مهم‌ترین محورهای همبستگی ایرانیان مورد تأکید قرار داد (فوران، ۱۳۸۳: ۳۶۸). در این راستا به‌طور خاص پهلوی اول علت توسعه و پیشرفت آلمان در دوره حزب نازی تا پیش از آغاز جنگ جهانی دوم را در شخصیت اقتدارگرای هیتلر جستجو و کوشش می‌نمود ضمن هم ذات‌پنداری با حکومت آلمان نازی زمینه‌های توسعه ایران بدون مشارکت سیاسی نیروهای اجتماعی در قدرت سیاسی را محقق نماید (Abdi, 2001: 55).

بر این مبنا فاعلیت و سوژگی رهبری مقتدر در آلمان نازی توسط حکومت پهلوی اول و در جهت همگرایی دو کشور با یکدیگر مورد تأکید قرار گرفت (اسلامی، ۱۳۹۴: ۱۶۶). همچنین پایان دادن حزب نازی به خودمختاری ایالات و مناطق خودمختار این

کشور، نفی آزادی مطبوعات، تأکید بر خودگرایی ملی و مشروعیت بخشی به ایده نژاد خالص آریایی به عنوان نژاد برتر، همسو با ناسیونالیسم صورت بندی شده توسط حکومت پهلوی اول تفسیر گردید. از منظر دولت پهلوی اول به ویژه بازسازی سریع آلمان در عصر هیتلر و تقویت قدرت نظامی این کشور حاصل ایدئولوژی نازیسم تحت رهبری هیتلر تفسیر می گردید که توانسته بود ضمن ایجاد انسجام اجتماعی و تمرکز قوای ملی آرزوی دیرینه آلمانی زبان های اروپا را در جهت زیستن در یک کشور واحد عینیت بخشد. بر پایه این تجانس انگاری سیاسی- تمدنی؛ سیاستمداران و روشنفکران عصر پهلوی اول نیز معتقد بودند تمرکزگرایی، اعتقاد به پادشاه مقتدر، تأکید بر پان ایرانیسم و فرهنگ ایران باستان می تواند یک قلمرو سیاسی متحد از اقوام ایرانی را محقق نماید. همچنین با توجه به پیشینه منفی بریتانیا و روسیه در ایران، ایجاد ادراک مثبت نسبت به آلمان در اذهان برخی از ملی گرایان، روشنفکران و رهبران سیاسی کار چندان دشواری نبود (ملائی توانی، ۱۳۷۸: ۵۸). در میان عامه مردم نیز ارتقاء جایگاه آلمان در تجارت خارجی با ایران و ترویج ایده ضد امپریالیستی آلمان و فقدان سابقه استعماری این کشور در ایران سبب افزایش حمایت از این کشور و در نقطه مقابل موجب فزونی نارضایتی نسبت به سیاست های بریتانیا و شوروی در ایران گردیده بود. به طوری که به ایدئولوژی آلمان نازی به مثابه اندیشه جدیدی جهت گسست از ناملایمات قدرت های کلاسیک استعماری نگریسته می شد. به طور کلی دولت پهلوی اول متأثر از شکست های متعدد از روسیه و بریتانیا و همچنین به دلیل آشنایی با دستاوردهای باستان شناسی و شرق شناسی اروپائیان؛ رجوع به آموزه های ایران باستان را یگانه راه غلبه بر انحطاط سیاسی در ایران می دانست (بشیری، ۱۳۸۰: ۳۷).

این در حالی بود که با به قدرت رسیدن حزب نازی تأکید بر عناصر مشترک فرهنگی میان ایران و آلمان در دستور کار حزب نازی نیز قرار گرفت و مخالفت دولت پهلوی اول با استعمار بریتانیا و شوروی با رستاخیز ملت آلمان در چارچوب تفکر ناسیونال سوسیالیست مشابه قلمداد گردید. طوری که در سال ۱۹۳۷ میلادی رهبر شاخه جوانان حزب نازی در «جشن رهایی ایران از استعمار» شرکت و سیاست های ایران را مورد ستایش قرار داد (مهدوی، ۱۳۸۹: ۱۴). بدین ترتیب نهادهای فرهنگی آلمان درصدد برآمدن رسالت فرهنگی آلمان را با ناسیونالیسم شکل یافته در عصر پهلوی اول پیوند زده و در جهت همگرایی دو کشور از آن استفاده نمایند. در این مقطع زمانی آلمان نازی از جمله دولت هایی بود که پهلوی اول را تشویق کرد که در مکاتبات بین المللی به جای الفاظ «پرس» یا «پرشیای» از نام ایران استفاده کند (استوارت، ۱۴۰۱: ۱۵). تأسیس کرسی زبان فارسی در برخی از دانشگاه های آلمان و ایجاد مؤسسات ایران شناسی و شرق شناسی از دیگر اقدامات آلمان در راستای تقویت این تجانس فرهنگی بود. لغو قانون امتیاز انحصاری فرانسه در اکتشاف آثار باستانی سبب زمینه سازی جهت ورود باستان شناسان آلمان به ایران گردید و اقدامات مهمی در اکتشاف آثار باستانی صورت گرفت. از جمله در حفاری های صورت گرفته در تخت جمشید بخش مهمی از کاخ آپادانا از زیرزمین خارج شد و کتیبه خشایار شاه ترجمه گردید. رسانه ها و مطبوعات آلمانی نیز تبلیغات وسیعی در باب اشتراک نژاد آریایی دو ملت آغاز نموده و در اواخر دهه ۱۹۳۰ میلادی وحدت نژادی ایران و آلمان را تأیید نمود. در این راستا هنگامی که شرق شناسان آلمانی در پاره ای از متون خود ایرانیان را یکی از شعبات نژاد آریایی به شمار می آوردند سیاستمداران دولت پهلوی اول از نتایج حاصل از این مطالعات با آغوش باز استقبال نمودند و از این موضوع به مثابه یکی از ارکان تجانس پنداری خود با آلمان ها و تمایز بخشی با اعراب و ترکان بهره جستند (Asgharzadeh, 2007: 1). ضمن اینکه آن ها معتقد بودند لازمه دستیابی به تجدد و توسعه در جامعه «کثیرالاقوام ایرانی» کنار گذاردن تفکر دموکراتیک مندرج در روح انقلاب مشروطه و بازگشت به رهبران کاریزماتیک می باشد که با نوع تفکر حزب نازی هماهنگ بود.

نتیجه گیری

شرایط نابسامان اقتصاد آلمان پس از جنگ جهانی اول و انتزاع بخشی از سرزمین این کشور موجب گسترش نارضایتی در میان مردم این کشور شده بود و افکار عمومی این کشور را مستعد حمایت از احزاب اقتدارگرا نمود. به بیان دیگر احساسات ملی مخدوش شده مردم آلمان پس از جنگ جهانی اول و وعده رهبران حزب نازی مبنی بر احیای عظمت از دست رفته آلمان و هم زمانی این وعده ها با شرایط اقتصادی ابتدای دهه ۱۹۳۰ میلادی زمینه موفقیت آن ها را فراهم نمود. با حاکمیت حزب نازی در آلمان احیای قدرت جهانی این کشور و تضعیف مقررات مربوط به عهدنامه صلح ورسای مشروط به حضور آلمان در مناطق مستعد جهان دانسته

شد. در این راستا مجموعه‌ای از مؤلفه‌های ژئواستراتژیک، ژئواکونومیک و ژئوکالچر سبب زمینه‌سازی همگرایی پهلوی اول و آلمان نازی گردید. به بیان دیگر شرایط خاص جغرافیایی آلمان و قرار گرفتن این کشور در میان قدرت‌های بزرگ اروپایی که غالباً با این کشور در رقابت قرار داشتند سبب شکل‌گیری سیاست ژئوپلیتیکی نوین آلمان در عصر نازیسم گردید. از جمله این حزب جهت دسترسی به مواد اولیه و بازارهای جدید مصرف درصدد همگرایی با ایران بود. چرا که بخش مهمی از مواد خام و معدنی مورد نیاز آلمان جهت توسعه صنعتی در ایران وجود داشت و استراتژی تأمین نیاز آلمان به مواد اولیه می‌توانست امکان اتکال ایران به نیروی سوم را فراهم نماید. متقابلاً ایران نیز قادر بود در جهت تأمین نیازهای فنی و بازرگانی خود امکان یافتن شریک تجاری از میان قدرت‌های بزرگ بدون وابستگی به قدرت‌های استعماری بریتانیا و روسیه را محقق نماید و راهی جهت خروج از وضعیت حائل میان دو امپراتوری بریتانیا و شوروی را پیدا نماید. از سوی دیگر قابلیت ایجاد تهدید امنیت انرژی بریتانیا و همچنین مجاورت ایران با هندوستان و همسایگی ایران با قلمرو سرزمینی شوروی از جمله دیگر دلایل آلمان نازی در همگرایی با ایران بود. از این رو بین سال‌های ۱۹۳۳ تا ۱۹۴۱ میلادی تجارت آلمان با ایران از دیگر قدرت‌های استعماری نظیر بریتانیا و روسیه پیشی گرفت.

در این راستا تأکید بر عناصر مشترک فرهنگی میان ایران و آلمان مورد تأکید دو دولت قرار گرفت؛ به طوری که حزب نازی در آلمان مخالفت دولت پهلوی اول با استعمار بریتانیا و شوروی را با رستاخیز ملت آلمان در چارچوب تفکر ناسیونال سوسیالیست مشابه قلمداد نمود. پهلوی اول نیز به مثابه حکومتی نظامی و در عین پان‌ایرانیسم درصدد بود با هم‌ذات‌پنداری با آلمان نازی به همگرایی با این کشور مشخصه‌ای فرهنگی ببخشد. به بیان دیگر کوشش دولت پهلوی اول در فهم تاریخی ایران باستان به مثابه نقطه عزیمتی برای شکل‌دهی به آگاهی تاریخی ایرانیان در قالب ملت واحد؛ با رستاخیز حزب سوسیال ناسیونال نازی برای وحدت و نجات ملت آلمان تطابق داده شد.

مشرَب سیاسی و بافت حکومت پهلوی اول بیش از آنکه مشابهتی با نظام لیبرالیستی بریتانیا و کمونیسم شوروی داشته باشد با نظام فاشیستی حزب نازی تناسب داشت. از جمله کارکرد ارتش آلمان به مثابه ستون فقرات حزب نازی و همچنین جایگاه هیتلر به مثابه رهبر مقتدر این حزب با کارکرد ارتش ایران در برقراری حاکمیت ملی و اقتدار پهلوی اول متجانس بود. از این رو هم‌ذات‌پنداری فرهنگی ایران و آلمان در این مقطع زمانی حاصل تجانس الگوی حکمرانی حزب نازی و پهلوی اول بود که در امتداد همگرایی ژئواستراتژیک و ژئوپلیتیک به کار گرفته شد.

منابع

- اتابکی، تورج. (۱۳۸۷). ایران و جنگ جهانی اول؛ میدان نبرد قدرت‌های بزرگ. ترجمه مهدی حقیقت‌خواه، تهران: ققنوس.
- استوارت، ریچارد. (۱۴۰۱). در آخرین روزهای رضاشاه؛ تهاجم روس و انگلیس به ایران در شهریور ۱۳۲۰. ترجمه عبدالرضا هوشنگ مهدوی و کاوه بیات، تهران: فرهنگ نشر نو.
- اسلامی، روح اله. (۱۳۹۴). ارزیابی الگوهای سیاست خارجی بین دو انقلاب. جلد اول، تهران: دفتر مطالعات و تحقیقات وزارت امور خارجه.
- امینی، علیرضا. (۱۳۸۸). تاریخ تحولات و روابط خارجی ایران از قاجاریه تا سقوط رضا شاه، تهران: خط سوم.
- آریان‌فر، حمیدرضا. (۱۴۰۲). راهبرد تجاری آلمان در خلیج فارس طی دوره پهلوی اول. فصلنامه تاریخ روابط خارجی، ۲۴(۹۶)، ۱۱۵-۱۳۸. https://www.hfrjournal.ir/article_195698_9681ff64b732a25569ffa49a2f474730.pdf
- باست، الیور. (۱۴۰۰). آلمانی‌ها در ایران؛ نگاهی به تحولات ایران در جنگ جهانی اول بر اساس منابع دیپلماتیک فرانسه. ترجمه: حسین بنی‌احمد، تهران: شیرازه.
- برناه، فرزانه؛ و محسن خلیلی. (۱۳۹۲). برابرسنجی دلایل نقض بی‌طرفی ایران در جنگ جهانی اول و دوم. فصلنامه تاریخ اسلام و ایران، ۲۳(۱۹)، ۷۰-۳۵. <https://doi.org/10.22051/hii.2014.774>
- بشیری، حسین. (۱۳۸۰). موانع توسعه سیاسی در ایران. تهران: گام نو.
- بهرامی‌جاف، ساجد؛ جانپور، محسن؛ سلطانی، ناصر؛ و محمدپور، علی. (۱۴۰۲). تبیین نظری مؤلفه‌های مؤثر در مناسبات ژئوپلیتیک و ارائه الگوی پیشنهادی. فصلنامه پژوهش‌های جغرافیای انسانی، ۵۵(۳)، ۲۲۵-۲۴۱. [10.22059/jhgr.2022.345557.1008508](https://doi.org/10.22059/jhgr.2022.345557.1008508)
- پالمر، رابرت. (۱۳۸۹). تاریخ جهان نو. ترجمه: ابوالقاسم طاهری، تهران: امیرکبیر.
- پایان، سهیلا. (۱۴۰۲). نقش نیروی سوم در تاریخ معاصر سیاست خارجی ایران. فصلنامه تحولات سیاسی اجتماعی معاصر ایران، ۲(۳)، ۷۰-۹۱. [10.30510/pscci.2022.288822.1023](https://doi.org/10.30510/pscci.2022.288822.1023)
- پیرا، فاطمه. (۱۳۷۹). روابط اقتصادی ایران و آلمان بین دو جنگ جهانی، تهران: مرکز اسناد انقلاب اسلامی.

- تبروک، روبرت. (۱۴۰۱). تاریخ آلمان. ترجمه محمد ظروفی، تهران: دانشگاه تهران.
- تیلور، آلن. (۱۳۶۲). ریشه‌های جنگ جهانی دوم. ترجمه محمدعلی طالقانی، تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.
- حافظ نیا، محمدرضا؛ و کاویانی راد، مراد. (۱۳۹۳). فلسفه جغرافیای سیاسی. تهران: پژوهشکده مطالعات راهبردی.
- حافظنیا، محمدرضا. (۱۳۸۵). اصول و مفاهیم ژئوپلیتیک، مشهد: پاپلی.
- خاکرند، شکراله؛ و یداللهی، سیاوش. (۱۳۹۸). بررسی نقش نظام آموزشی و ناسیونالیست‌های عرب در گسترش ایدئولوژی ناسیونالیسم در عراق (۱۹۲۱-۱۹۴۰). فصلنامه پژوهش‌های تاریخی، ۱۱(۱۴)، ۵۳-۷۰. [10.22108/jhr.2020.119251.1821](https://doi.org/10.22108/jhr.2020.119251.1821)
- رفیع، حسین؛ و مجید عباس‌زاده. (۱۳۹۷). بررسی روابط ایران و آلمان از آغاز دوره پهلوی اول تا پایان جنگ جهانی دوم (۱۳۰۴ تا ۱۳۲۴). فصلنامه مطالعات تاریخی، ۶(۶۳)، ۱۲۹-۱۵۲. <https://mtq.ir/temp/459a4dbd911e89e815868a43286deace.pdf>
- شایر، ویلیام. (۱۴۰۲). ظهور و سقوط رایش سوم. ترجمه کاوه دهگان، تهران: اختران.
- طاهر احمدی، محمود. (۱۳۸۴). روابط ایران و شوروی در دوره رضاشاه. تهران: دفتر مطالعات و تحقیقات وزارت امور خارجه.
- عابدی، محمد؛ نادری، روح اله؛ و شفیعی سیف‌آبادی، محسن. (۱۳۹۰). تحلیل سازه‌نگارانه از رفتار دولت‌های بزرگ با ایران در دوره رضا شاه. فصلنامه دانش سیاسی، ۷(۱)، ۱۴۵-۱۷۶. [10.30497/pk.2011.89](https://doi.org/10.30497/pk.2011.89)
- غنی، سیروس. (۱۳۸۰). ایران و برآمدن رضا خان؛ برافتادن قاجار و نقش انگلیسی‌ها. ترجمه: حسن کامشاد، تهران: نیلوفر.
- فوران، جان. (۱۳۸۳). مقاومت شکننده: تاریخ تحولات اجتماعی ایران. ترجمه: احمد تدین، تهران: مؤسسه خدمات فرهنگی رسا.
- فونتن، آندره. (۱۳۹۶). تاریخ جنگ سرد. ترجمه عبدالرضا هوشنگ مهدوی، تهران: فرهنگ نشر نو.
- قوام، عبدالعلی. (۱۳۸۴). روابط بین‌الملل؛ نظریه‌ها و رویکردها. تهران: سمت.
- کاژانوف، نیکلای. (۱۳۹۴). زمینه‌ها و عوامل حمله متفقین به ایران در سال ۱۹۴۱. فصلنامه تاریخ روابط خارجی، ۱۶(۶۴)، ۱۱۹-۱۴۷. https://www.hfrjournal.ir/article_67391.html
- کاظمی، علی اصغر. (۱۳۷۰). نظریه همگرایی در روابط بین‌الملل؛ تجربه جهان سوم. تهران: قومس.
- کیلی، فیل. (۱۴۰۲). ژئوپلیتیک کلاسیک؛ یک الگوی تحلیلی جدید، ترجمه محمود نورانی و مهدی حیدریان، تهران: انتشارات صنایع نرم.
- لشگری تفرشی، احسان. (۱۴۰۳). مؤلفه‌های مؤثر بر نقض بی‌طرفی و اشغال ایران توسط قوای متفقین در جنگ جهانی دوم از منظر ژئوپلیتیک کلاسیک، فصلنامه تاریخ روابط خارجی، ۲۵(۱۰۰)، ۸۷-۱۰۶. https://www.hfrjournal.ir/article_223042.html
- لنچافسکی، ژرژ. (۱۳۸۱). تاریخ خاورمیانه، ترجمه: هادی جزایری، تهران: اقبال.
- ملائی‌توانی، علیرضا. (۱۳۷۸). ایران و دولت ملی در جنگ جهانی اول. تهران: مؤسسه مطالعات تاریخ معاصر ایران.
- مهدوی، عبدالرضا هوشنگ. (۱۳۸۹). سیاست خارجی ایران در دوره پهلوی. چاپ ششم، تهران: پیکان.
- نورائی، مرتضی؛ و ملکی، محسن. (۱۳۹۴). پیامدهای منفی گسترش روابط صنعتی ایران و آلمان در آستانه جنگ جهانی دوم. فصلنامه پژوهشنامه تاریخ، ۱۰(۳۹)، ۹۵-۱۱۰. https://journals.iau.ir/article_524644.html
- نوربخش، سیدنادر؛ و احمدی، فرج اله. (۱۴۰۰). ژئوپلیتیک و توسعه طلبی آلمان نازی: تأثیر اندیشه‌های کارل هاوس هوفر بر هیتلر. فصلنامه ژئوپلیتیک، ۱۷(۳)، ۱۴۲-۱۶۹. [20.1001.1.17354331.1400.17.63.6.1](https://doi.org/10.17354/331.1400.17.63.6.1)
- وینسنت، اندرو. (۱۳۸۶). ایدئولوژی‌های مدرن سیاسی، ترجمه مرتضی ثاقب فر، تهران: ققنوس.
- الهی، همایون. (۱۳۶۸). خلیج فارس و مسائل آن. تهران: قومس.

References:

- Abdi, K. (2001). Politics and the Development of Archaeology in Iran. American Journal of Archaeology, 1(105), 51- 57. https://www.academia.edu/18507824/Abdi_2001
- Asgharzadeh, A. (2007). Iran and the challenges of diversity, Islamic fundamentalism, arianist racism, and democratic struggles. New York: Palgrave Macmillan Press.
- Filint, C. (2011). Introduction to Geopolitics. London: Routledge.
- Johnston, R. (1991). Geography and Geographer: Anglo-American Human Geography. Fourth Edition, London: Edward Arnold.
- Sicker, M. (1998). The Bear and the Lion: Soviet Imperialism and Iran. New York: Prage Publisher.
- Wu, Z. (2018). Classical geopolitics; Realism, theory of balancing power. Journal strategic studies, 46(6), 786 - 823. <https://doi.org/10.1080/01402390.2017.1379398>
- Zhiding, L. U., & Dadao, H. U. (2016). Re-interpretation of the classical geopolitical theories in a critical geopolitical perspective. Journal of Geographical Sciences, 26(12), 1769-1784. [10.1007/s11442-016-1357-1](https://doi.org/10.1007/s11442-016-1357-1)